

Передмова

У гаремах османських султанів були свої історії кохання. Утім, у хроніках того часу практично нема інформації про їхнє особисте життя, яке свідомо замовчували. Такі звичаї мусульман. Через те відомості про султанську родину довелося збирати по крихтах із різних джерел: таємного листування гаремниць, документів їхньої благодійної діяльності, фінансових звітів, а також наукових досліджень турецьких, західноєвропейських і американських істориків-османістів.

Палкі почуття султана Сулеймана до Роксолани (Хюррем) уже 500 років поспіль надихають прозаїків, поетів, художників, композиторів та кінематографістів на створення неперевершених творів мистецтва. Про це пліткували у XVI столітті на вулицях Стамбула, а європейські послы там збирали інформацію й передавали її своїм монархам. Найправдивішим свідченням цього кохання є любовні листи Роксолани, котрі вона надсилала султанові. Ця жінка стала першою рабинею, яку пошлюбив османський правитель.

У Європі Роксолану почали заслужено називати королевою. Адже до думки цієї султани дослуховувався закоханий у неї наймогутніший правитель Османської імперії. Крім того, вона, хоч і не мала знатного походження, а проте листувалася з вінценосними особами Угорського і Польського королівств та Ірану, виступаючи з дозволу султана Сулеймана посередником у справах, що стосувалися мирних перемовин. Заручившись

підтримкою доньки Міхрімах, яка стала дружиною великого візира Рустема-паші, Роксолана змогла відстояти інтереси своїх синів, один із яких, рудоволосий Селім, посів османський престол. Жертвами такого возвеличення стали перша фаворитка султана Сулеймана — Махідеван та її син Мустафа.

Життєвий шлях Роксолани узяли за взірць наступниці. Тому турецькі історики по праву називають її зачинателькою такого явища, як «Жіночий султанат», коли жінки султанів протягом ста років втручались у державні справи.

Невістка Роксолани, грекиня Нурбану, не тільки вийшла заміж за Селіма II, а й здобула статус валіде сина Мурада III. Слава «відьми», як називали Роксолану, котра нібито причарувала султана, дісталась і фаворитці Мурада III — балканській рабині Сафіє. Адже, крім неї, султан двадцять років не хотів нікого бачити у своєму ліжку.

Нурбану і Сафіє мали великий вплив на своїх синів, які дослухалися до їхньої думки щодо державних призначень. Вони також провадили активне дипломатичне листування із правителями європейських держав: Венеції, Франції, Англії. За це отримували від сановників, духівництва та послів подарунки й навіть хабарі. Адже вважалося, що саме через валіде легше «достукатися» до султанів. Таке втручання жінок у державні справи, на думку багатьох турецьких істориків, призвело до послаблення могутності Османської імперії як у військовому, так і в економічному плані.

Влада Сафіє, яку османи ще називали «валіде-падишах», вплинула на подальшу долю правлячої династії. Саме зі смертю її внука Ахмеда I, за якого вона ще намагалася втручатись у державні справи, настав час смуту, коли яничари силою скидали султанів із трону.

Досягнення могутніх попередниць перевершила фаворитка Ахмеда I — Кьосем, яка стала не лише його законною дружиною, а й валіде двох синів — Мурада IV, Ібрагіма I та ще й онука — Мехмеда IV. У тіні її авторитетної особистості загубилися в пам'яті постаті матерів султанів Ахмеда I, Мустафи I й Османа II, яким присвячено окремий розділ книги.

Щоправда, під час боротьби з Хатідже Турхан — матір'ю малолітнього Мехмеда IV, влада його бабусі Кьосем почала слабнути. Згодом, замисливши здійснити палацовий переворот, її не без участі невістки брутально стратили. Відтак 25-річна Хатідже Турхан почала виконувати обов'язки регента за 9-річного сина Мехмеда IV, тобто фактично правила Османською імперією. Проте своїм головним завданням вона вважала знайти самостійного великого візира, який міг би давати лад державним справам. Ним став Кьопрюлю Мехмед-паша, з приходом якого до влади закінчилася доба правління жінок, що почалася з однієї українки — Хюррем (Роксолани), а завершилась іншою — Хатідже Турхан (Надією).

У відблиску доби «Жіночого султанату» минуло життя фаворитки Мехмеда IV — Гюльнуш, яка стала валіде двох султанів: Мустафи II й Ахмеда III. Хоча вона і не була їхнім регентом, оскільки її сини зійшли на трон повнолітніми, проте впливала на державні справи. До неї дослуховувалися султани, коли йшлося про державні призначення і навіть війну із християнськими державами — Московією та Венецією.

Нагадуванням про «Жіночий султанат», який тривав упродовж XVI–XVII століть, є чимало благодійних проєктів могутніх валіде. Роксолана задля поліпшення життя османів побудувала мечеті, школи, їдальні для бідних, хамами та лікарню. Її приклад наслідувала

невістка Нурбану, яка у храмовому комплексі в Ускюдарі відкрила ще й бібліотеку. Кьосем і Хатідже Турхан свою благодійність приправили підприємницьким хистом, зводячи для торговців хани й базари, з яких отримували прибутки для функціонування мечетей та інших соціальних проєктів. Скрамнішими, але численнішими були благодійні проєкти Гюльнуш, що також започатковувалися на території Кам'янця (нині Кам'янець-Подільський) і Хотина. Тому не дивно, що османи вважали цих жінок берегинями династії.

1.

ГАРЕМ — РОДИНА СУЛТАНА: СТРУКТУРА І ТРАДИЦІЇ

Назва «гарем» походить від арабського слова «хара́м» і означає — «заборона», «заборонене місце». Так називали жіночу половину султанського палацу, яка містилась у його третьому дворі. За двері гарему не мав права зайти жоден чоловік, окрім султана та служників-євнухів. Останніми були переважно африканці зі Судану, яким відтинали статеві органи або їх частини православні християни з Ефіопії та копти з монастирів Єгипту. Білошкірі євнухи походили з балканських і кавказьких родин, що не могли сплатити джиз'є (податок з іновірців). Їх хлопчиками привозили до султанського палацу в Стамбулі, де лікарі-євреї здійснювали кастрацію. Адже закон забороняв це робити мусульманам. Пророк Магомет зауважив: *«В ісламі кастрація можлива тільки у формі посту»*.

Імперія багатіла, вимоги жінок до комфорту зростали, у монарха більшало нащадків. Це стимулювало попит на кастратів. У другій половині XV сторіччя в гаремі працювали 20 євнухів, на початку наступного сторіччя — 40, згодом інколи і по 600—800.

Серед видів кастрації були позбавлення яєчок, пеніса або всього разом. Євнухам до середини XV сторіччя відрізали яєчка. Тоді ж султан Мехмед II — завойовник Константинополя побачив, як мерин покриває кобилу. Відтоді служити до султанського гарему брали тільки чоловіків із повністю видаленими статевими органами.

Для перетворення обирали хлопців, у яких ще не почалося статеве дозрівання. Ідеальним віком вважали вісім років. Жертву прив'язували до столу, орган перетягували мотузкою і різали гострим лезом. Рану припікали

розпеченим залізом або заливали смолою, у канал для виведення сечі вставляли бамбукову трубочку. Потім дитину на кілька днів закопували по шию в гарячий пісок.

Кизляр-ага султанського гарему.
Ф. Сміт. XVIII ст. Ельський центр
британського мистецтва (США)

Загоєння і нестерпний біль при сечовипусканні тривали кілька місяців. Чимало кастрованих помирали від шоку, втрати чи зараження крові. З десяти прооперованих хлопчиків виживав лише один. Тому вартість євнуха була удесятеро більшою за звичайного раба. Після кастрації чоловіки набували тонкого голосу, жіночних рис і будови тіла, а також довічних проблем із сечовипусканням. Тому наближення євнуха у гаремі можна було почути здаля — завдяки їдкому аміачному запаху, що утворювався через нетримання сечі. Для того, щоби помочитись, євнухи носили у тюрбанах срібні трубочки, які прикладали до місця відтину пеніса.

За султана Мурада III африканські євнухи отримали при дворі чисельну перевагу і найважливішу роботу — доглядати за гаремом. Адже вважалося, що вони мають міцне здоров'я, тому можуть довго служити султанові. Та й присутність їхня істотно обмежувала можливість інтимних стосунків із наложницями. Адже народження у них чорношкірого малюка відразу ж свідчило про адюльтер з євнухами. Білошкірим кастратам довіряли обслуговувати зовнішній периметр гарему й адміністративні покої султана.

Африканські євнухи мешкали у приміщеннях Нового палацу, який має ще назву Топкапи, тобто «гарматні ворота», поряд із ташликом (двориком), через який пролягав центральний шлях до султанського гарему. Вони займали три поверхи. На першому поверсі, оздобленому кахлями, були кабінки, відведені під убиральні, та кімнати з піччю для кастратів високого рангу. На другому — в менш презентабельних кімнатах мешкали євнухи-охоронці покоїв гарему, які не мали власних убиралень, тому сходами спускалися до тих, що містилися поверхом нижче. Найвище, на третьому поверсі, у простих кімнатах мешкали новачки — аджеми. Вони не могли дозволити собі «брататися» зі старшими за рангом

євнухами, тому мали власні вбиральні, обладнані, як і на першому поверсі, підлоговим унітазом, який тепер називають турецьким, або «чашею Генуя». Та лише у головного євнуха (кизляр-аги) був персональний сантехнічний пристрій із золоченими кранами, з яких текла холодна й гаряча вода, і навіть свій невеличкий хамам. Такими привілеями користувалися тільки султан, валіде й хасекі.

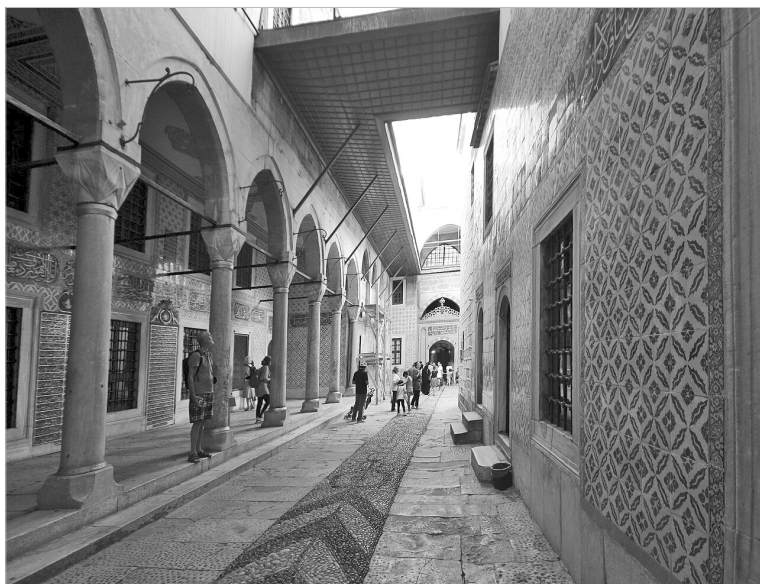
Кизляр-ага мав одночасно доступ до султана і його гарему, передавав усі повідомлення між ними й таким чином контролював найважливіший канал комунікації. Він знав усе і був найбажанішим джерелом інформації для європейських послів, від яких отримував чималі хабарі.

Утім, жодний хабар не міг принести так багато грошей, як доручений начальникам чорних євнухів контроль над вакфами (благодійними фондами), до яких члени султанської родини закладали земельні ділянки і нерухомість, а прибутки від користування спрямовували на добродійні справи. Кизляр-ага пильнував за багатими вакфами, через які імперія фінансувала утримання священних міст — Мекки і Медіни та кількасот мечетей. Керуючи величезною власністю, він щомісяця одержував 20 тисяч курушів (понад \$1,5 млн) і налагоджував по всій імперії широку мережу корупційних зв'язків, тому мав вплив на державні справи. Як-от кизляр-ага валіде Хатідже Турхан, Узун Сулейман, за протекції якого малолітній султан Мехмед IV призначав підлеглих на високі державні посади.

Попри це, серед головних євнухів були й меценати. Яскравий приклад — босняк Хаджи Мустафа, який став кизляр-агою в гаремі Ахмеда I. Після кастрації хлопця виховували в Ємені, що дозволило білій людині очолити чорних євнухів. На цій посаді Хаджи Мустафа здобув славу мецената — підтримував поетів, архітекторів

та здібних державних службовців. За його сприяння здійснилася мрія 19-річного Ахмеда I про будівництво величної Блакитної мечеті на площі Іподром. На заваді стояв головний муфтій, який застерігав од витрат у часи фінансової кризи, коли всередині країни тривало селянське повстання, а також війни з Іраном і Австрією. Хаджи Мустафа переконав його аргументом, що саме ці складні обставини вимагають умилюстити Аллаха.

Блакитна мечеть стала візиткою Стамбула. У внутрішньому дворикові можна побачити напис — присвяту султанові Ахмеду I та кизляр-азі Хаджи Мустафі. Вперше в імперській мечеті увічніли ім'я людини, яка не належала до роду правителів.

Ташлик (дворик) євнухів Нового палацу (Топкапи)

Головних євнухів, які досягали поважного віку, відправляли на пенсію до Єгипту. Туди ж їх виганяли й у заслання за антиморальні вчинки. Про долю таких

євнухів нагадує напис, виведений на стіні першого поверху їхніх помешкань на початку 1600-х та відновлений після пожежі 1665 року руками головного євнуха Аббаса-аги: «*У наш час та після нас наші брати, гаремні аги (євнухи. — О. Ш.), прислуговуючи його величності султану, мають пожертвувати своєму товаришеві, якого звільнили зі служби, три місячні платні. Це давній звичай, якого повинні дотримуватись усі наші товариші...*». Ті ж головні євнухи, які помирали на службі султана, поховані на найпрестижнішому кладовищі Стамбула, поряд із мечеттю прапороносця пророка Магомеда — Еюба (Абу Еюба аль-Ансарі), який загинув тут під час облоги Константинополя у 674–678 роках. Це четверте за значенням священне місце для мусульман.

Султанські гареми поповнювали українками, грекисями, албанками, грузинками й черкесками, яких полонили кримські татари або ж османські пірати. Адже Коран забороняє брати у полон мусульманок і утримувати їх як наложниць. Найгарніших християнських і юдейських рабинь султанові зазвичай дарували кримські хани та османські сановники.

Загалом, гарем — не будинок розпусти, а складний механізм співіснування султанської родини, зі своєю ієрархією, де найнижчий рівень посідали новенькі рабині — *аджеми* (у перекладі з турецької — недосвідчені новачки). Їх розміщували в палаці разом з їхніми однопіткми у загальних кімнатах гарему, призначених для полонянок. Деякі з цих кімнат були настільки великими, що в них могли перебувати до ста людей.

Полонянки спали на матрацах, які вдень прибирали та ховали у спеціальні місця. Щоб запобігти небажаним стосункам між молодими наложницями вночі, серед них спали старші жінки, які наглядали за ними. Матраци робили з вовни, тож вони були жорсткими. Усю ніч у кімнатах горіли свічки.

Про те, що в гаремі панувала сувора дисципліна, свідчать і написи на стінах арабською. Гіди у Новому палаці Топкапи помилково стверджують, ніби це рядки любовної поезії. Насправді — сури Корану. Так, над різьбленими мармуровими воротами до приміщень гарему написано: *«О ті, які увірували! Не входьте в чужі будинки, поки не запитаєте дозволу і не привітаєте миром їхніх мешканців. Це краще для вас»*. (Сура Ан-нур, 27). Таким є попередження про те, що стороннім чоловікам сюди — зась!

Наступні аяті, виведені на стінах опочивальні султана, стосуються подружнього життя жінки з чоловіком, народження та виховання дітей, а також правил здійснення намазу (молитви). Серед них також можна побачити найвеличніший, за свідченнями пророка Магомета, з коранічних аятів, який містить свідчення єдинобожжя, величі й безмежності якостей Всевишнього Творця: *«Аллах — нема божества, крім Нього, Живого, Вседержителя. Ним не оволодівають ні дрімота, ні сон. Йому належить те, що на небесах, і те, що на землі. Хто стане заступатися перед Ним без Його дозволу? Він знає їх майбутнє та минуле. Вони осягають з Його знання тільки те, що Він побажає. Його Престол осягне небеса та землю, і не обтяжує Його оберігання їх. Він — Піднесений, Великий»* (Сура Бакара, Аят 255).

І такими каліграфічними написами, виведеними переважно золотом, оздоблені всі стіни кімнат та коридорів гарему Нового палацу. Читаючи їх щодня, його мешканки не могли думати ні про що інше, крім дотримання благочестивого життя мусульманки, яке належало Аллаху та його тіні на землі — султану.

Ще однією важливою умовою перебування в султанському гаремі була... тиша, за порушення якої карали. Мандрівник Турнефо 1770 року зазначив: *«У перший*

двір *Сераля* (палацу *Топкапи*. — О. III.) може увійти кожний... там панує така тиша, що можна почути, як летить муха. Якщо хтось підвищить голос або виявить іншу неповагу до резиденції султана, він одразу ж отримає удар палицею від одного з офіцерів, який стежить там за порядком. Здається, що навіть коні розуміють, де вони перебувають; нема сумнівів: їх навчають ступати тихіше, ніж на вулицях. У третьому дворі тиша досягала максимуму, і це було не дивно, оскільки тут починались особисті покої султана».

Загалом, гарем був складним багатоярусним світом із жорсткою ієрархією. На вищому за аджемів рівні перебували фаворитки султана і матері його дітей — хасекі. Найбільша влада належала матері султана — *валіде*, яка мала дуже великий вплив і за межами палацу, тож лише перед нею вінценосний син схиляв голову під час вітання.

Валіде отримували дохід із султанських земель у різних частинах імперії та володіли різними літніми й зимовими маєтками. Серйозне багатство надходило до них у вигляді подарунків од іноземних дипломатів та османської знаті. Стосовно ж аджемів, то вони підкорялися жінкам, які очолювали в гаремі різні служби: *уста*, тобто майстриням, їхнім помічницям — *калфам* (залежно від досвіду роботи і «стажу» вони поділялися на старших (кімнатних) калф, середніх та молодших), а також *кетхюда-кадин*, яка була керуючою справами гарему, його церемоніймейстеркою. Вона спілкувалася безпосередньо з валіде і султаном, його фаворитками та дітьми.

Через це жодна новенька рабиня не могла відразу ж опинитися в обіймах султана. Адже роль та можливість кожної наложниці, залежно від рангу в гаремній ієрархії та волі обслуговувального персоналу, а найголовніше — бажання валіде, тут були чітко розписані й регламентовані.

ЗМІСТ

Передмова	3
1. Гарем — родина султана: структура і традиції	7
2. Хафса: життя у розлуці із Селімом I Грізним	26
3. Роксолана — дружина султана Сулеймана.....	42
4. Сумна доля Махідеван	80
5. Роль Гюльфем у султанському гаремі.....	101
6. Хто став чоловіком султани Хатідже?.....	108
7. Чи кохала Міхрімах великого візира Рустема?	121
8. Хасекі Селіма II, перша валіде — Нурбану.....	139
9. Гаремна поетеса Хуббі	158
10. Як Сафіє «причарувала» Мурада III?.....	160
11. Коротке володарювання валіде Хандан, Халіме і Махфіруз у часи смуги	178
12. Владна Кьосем — дружина Ахмеда I і валіде трьох султанів	191
13. Неподілене кохання Хатідже Турхан: роман із державою	213
14. Воїтелька Гюльнуш у відблиску «Жіночого султанату»	249
15. Українки в османських гаремах	277
Список ілюстрацій.....	285
Список літератури	292